

gokat is — valószínűleg soha nem látott méreteket öltött a fekete munka; a jövedelemszerzés módját illetően a legális és a kriminális közötti határ bizonytalan, elmosódottá vált aránylag széles rétegek számára.

Nem egyszerűen az első gazdaság válságáról, hanem általános jövedelemszerzési válságról beszélhetünk Magyarországon. Felbukkant a „magyar modell”, amelynek lényegéhez tartozott a háztartások több lábbon állása abban az értelemben, hogy falusi mezőgazdasági és városi ipari munkahelyek, első és második gazdaságból húzott jövedelmek együtt biztosították egy-egy család reprodukcióját.

Ezek a folyamatok mind az egyes régiók, mind a településkategóriák között további jelentős differenciákat indukálnak, amelyek alapján aligha kétséges, hogy szükség van regionális politikára (is), éppen a válság, az ebből adódóan megsokszorozódó társadalmi feszültségek területileg differenciált megjelenése következtében. Szerkesztőként azt remélem, hogy e kötet hasznos fogódzókkal szolgál majd a területi folyamatok, a regionális fejlesztés, a területi politika kérdéseivel foglalkozók számára, s hogy a szűk szakmai körökön kívül állók is érdeklődéssel forgatják majd.

Kovács Katalin

SZÁMÚZVE ÉS ELFELEDVE

Egy eltűnőben lévő német nyelvű kultúra Romániában

**GIRTLER, R. (1992) VERBANNT UND VERGESSEN
Eine untergehende deutschsprachige Kultur in Rumänien
Veritas-Verlag, Linz**

„Az itt közreadott kutatómunka a Romániában élő ún. landlerekről szól. Másokhoz hasonlóan közülük is sokan keltek útra Nyugat felé. Legalábbis Kolumbus óta a Nyugat egyedülálló varázssal rendelkezik. Emberek kerekednek fel Nyugat, a lenyugvó nap felé, egy jobb élet reményében. Keletre száműzték az embereket, már a római költőt, Ovidiust is, később a landlereket. A landlereket, a Szent Német-Római Birodalom istenfélő protestánsait hitük miatt jámbor katolikus urak a 18. században Erdélybe száműzték. Ott e világ zárandokaiként hűek maradtak hitükhöz, és istennek tetsző munkával ápolták mind a mai napig falusi kultúrájukat. S most elindulnak vándorútra a Nyugat azon országaiba, melyekhez kezdettől fogva hűség és szeretet kötötte őket: Németországba és Ausztriába.”

A prológos, akár egy opera nyitánya, bemutatja azokat a témákat, melyeket Roland Girtler bécsi szociológus professzor könyvében kibont. Gondolom, nem jómagam vagyok az egyetlen e honban, akinek az erdélyi német anyanyelvű kisebbségről először (és utoljára) a szászok jutnak eszébe. Pedig a nagy lélekszámú, többszáz éves erdélyi múltú visszatekintő szászok mellett él egy jóval kisebb, pár ezer lelkes, rövidebb múltú német anyanyelvű, evangélikus csoport is; a landlereké. Girtler arra vállalkozik, hogy bemutassa a landlerek, pontosabban egy landler falu tradicionális paraszti társadalmát, kultúráját, és e társadalom, kultúra végérvényes és sajnálatos fölbomlását.

A landlerek (Landler) nevüket egy felső-ausztriai térségről (Land) kapták. Ez a régió

volt a központja annak az 1626-os parasztlázadásnak, mely a Habsburg császár ellenreformátori buzgalma okán tört ki. II. Ferdinánd bajor segédlettel — természetesen — leverette a lázadást, az egymást követő császárok és császárnék (Ferdinánd után IV. Károly majd Mária Terézia) rekatolizáló szenvedélye sem csökkent. Az uralkodóház és a római katolikus egyház erőszakos fellépése ellenére maradtak olyan Luther-követők, akik tántoríthatatlannak bizonyultak. Hogy ne szökdössenek idegen országokba — vagyis, hogy ne emigráljanak —, az uralkodóház ezen eretnekek ügyében a „transzmigráció” eszközához folyamodott; erőszakkal áttelepítette őket Erdélybe, ahol a tordai országgyűlés által 1548-ban elfogadott, az akkori Európában példa nélkül álló vallási türelmi rendeletet a Habsburg uralkodók is kénytelenek voltak megerősíteni. Három egymást követő áttelepítési hullám után a közel 400 „transzmigráns” túlnyomó többsége három faluban talált új hazára, a Nagyszében és Gyulafehérvár között fekvő Kistoronyban, Keresztényszigeten és Nagypoldon. A falvak német neve: Grossau, Neppendorf és Grosspold. Az új telepések magukat landlereknek hívták, noha közöttük a felső-ausztriai protestánsok mellett karinthiai, steiermarki és salzkammerguti „eretnekeket” is találhatunk. A hitsorsosaitak befogadó szász közösségek az új telepéseket csak németeknek nevezték, mert azok nem értették a századok alatt megszilárdult szász dialektust, így a szász lelkészek a landlerek érkezése után a lutheri Biblia szavait németül olvasták és magyarázták a szószékről.

Girtler szerint a landlerek tipikus példái az olyan közösségeknek, amelyek többé-kevésbé zárt tömbben voltak kénytelenek elhagyni hazájukat, amelyek új hazájukban is arra törekedtek, hogy fenntartsák, megőrizték eredeti kultúrájukat, s amelyeket éppen ezért egy intenzív, szimbólumokban gazdag közösségi

élet, s az eredeti haza idealizálása, romantizálása jellemez. A landlerek egyik falujába, Nagypoldra utazva az osztrák kutató egy olyan tradicionális közösségre bukkanhatott, melynek szabályozottsága, protestáns fegyelmezettsége, a társadalmi kontroll kimunkált és szilárd szövődéke példaszzerűen szembeállítható a nyugati társadalmak fogyasztói kultúrájával.

Erre az ellentétre a szerző többször felhívja a figyelmet, noha szociografikus művében természetesen nem vállalkozhat arra, hogy a nyugati fogyasztói kultúra sajátosságait szisztematikusan kifejtse. A visszatérő utalások egyik legfontosabb célja az, hogy az osztrák olvasóban tudatosítsák: egyrészt egy olyan tradicionális kultúrát láthat e könyv lapjain megelevenedni, amelyről az osztrák társadalomban végérvényesen múltidőben lehet már csak beszélni. Másrészt pedig, hogy felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy a landlerek közössége végül is osztrák gyökerű közösség, melyről az osztrákok hosszú ideig megfeledkeztek. (A sikerrel/rekatolizált osztrák tartományokban a landlerekről századunk elején is csak mint az egyház ellenségeiről, eretnekekről lehetett beszélni.) Innen a könyv címe is, mely osztrák nézőpontból értelmezhető és értelmezendő.

Milyen is ez a tradicionális közösség? A landlerek életének centrumában a munka és a hit áll. A protestáns etika világában találjuk magunkat, ahol a munka szentség, az Istenhez és a hívek közösségéhez vezető út és eszköz. *Imádkozz és dolgozz, Bete und arbeite!* — ez az az alapvető morális parancs, amely meghatározza és áthatja a landlerek hívó közösségének mindennapjait. A vasárnap, az ünnepi istentisztelet a lutheri Biblia igéivel megerősíti ezt a parancsolatot, s a mindennapi, fáradhatatlan, tevékeny életet, magát a munkát a szentség erejével ruházza fel. Az Istennek tetőző és közösségnek hasznos, lankadatlan

munkát az életvitel centrumába állító ethosz az, ami összetartja a landlerok közösségét, s így nem érhet bennünket váratlanul, ha a könyvön a landlerok szorgalma, munkaszerepene, valamint pontossága, tisztasága, rendesége és hűsége — ez utóbbiak mind az ethoszból következő erények — mintegy állandó motívumként vonul végig, legyen szó az élet bármely, legjelentéktelenebbnek is tűnő mozzanatáról.

Magától értetődik, hogy az ilyen ethosz által meghatározott, áthatott életvitelben értelmét veszti a vallás és a profán szférájának megkülönböztetése. Részben ezzel magyarázható az evangélikus lelkésznek a közösségben betöltött kitudott szerepe is, aki nem pusztán híveinek minden problémájában tanács- és példaadó, akihez igazodni lehet és kell, hanem akinek hatalma lényegében politikai hatalom. A könyv egyik fejezetének címe — „A lelkész mint a falu „királya” — tréfái a kommunizmussal” — éppen e politikai természetű hatalomra utal. A protestáns lelkész legitím hatalmának forrása természetesen az ismert tradícióban gyökerezik; ellentétben a római katolikus egyházban jellemző gyakorlattal, protestáns lelkészeit a gyülekezet maga választja meg.

Mindezek után az olvasó nem lepődhet meg azon, hogy az egyház, illetve képviselői (a lelkész és a presbiterek) állanak azon formális és informális szervezetek java részének élén, melyek a landler falu tagjainak szocializációját biztosítják, mindennapi életének kereteit nyújtják. Mert a landlerok egyéni életének minden szakasza, minden dimenziója finoman, ám elszakíthatatlanul bele van szöve az azonos hitűek, nyelvűek, eredetűek közösségének életébe; az egyén, a család élete a közösség felől, a közösségé az egyén felől nyeri el értelmét, az egyik nem létezhet a másik nélkül. Másként is kifejezhető azonban ez az összefüggés. A kisebbségi közösség, amely

önmagát fönntartani, tradícióit megőrizni szándékozik, mindezt csak egy majd minden részletében kimunkált és a közösség tagjai által bensővé vált érték- és normarendszer, egy szigorú szociális kontroll révén éri el.

Girtler könyvében követi a landlerok életét a gyerekkortól a halálig, sorra veszi azokat az intézményeket, melyekben a landlerok élete zajlik. Állják itt néhány példa. Az erdélyi száz — és landler — közösségekben jelentős múltra tekinthet vissza az ún. testvériségek intézménye. Németül *Schwester- és Bruderschaft*nak nevezik őket, utalva a nemek szerinti elkülönülésre. E testvériségek célja, feladata, hogy élükön valamely presbiterrel és a lelkésszel a konfirmáció után egybefogja, nevelje, a *rendes* viselkedésre tanítsa az ifjúságot. Hogy e testvériségek szellemiségét érzékeltesse, a szerző a nagypoldi *Schwesterschaft* múlt század végén Brassóban kinyomtatott szabályzatának passzusaiából idéz. A testvériség mindenfajta illetlen viselkedést; randálrozást, szemérmetlen, kihívó viselkedést, mértéktelen ivászatot, s mindenekelőtt az istentiszteletről való távolmaradást pénzbírsággal, legvégső esetben kizárással büntetett. Figyelemre méltó, hogy századunk első felében a vasárnapi istentisztelet után a fiatal lányoknak és fiúknak a templomban kellett maradniuk, hogy gyakorolják a helyesírást. Ne feledjük, hogy Erdélyben vagyunk, ahol a század falvak a 16. század óta rendelkeznek saját (nép- vagy elemi) iskolákkal. A német nyelvű iskolákat a „kommunizmus” évtizedei alatt sem szüntették meg.

A testvériségek szellemiségének lényegét — a felsőbbségnek való engedelmességet — leginkább az élükön álló tisztségviselők neve fejezi ki: a fiúknál *Knecht*, a leányoknál *Menschel*, s ez szolgát, illetve cselédlányt jelent. A testvériségek intézményesült szervezetei mellett informális szerveződések egész sora — azonos korúak vagy rekruták közössége,

baráti körök, klikkek — fűzi egybe a landlerek társadalmát, fiatal korukban éppúgy mint házasságkötés után. A nagypoldiak egyik legérdekesebb intézménye a *szomszédság: Nachbarschaft*. A fiatal házások esküvőjük másnapján az azonos utcasoron (egy szomszédság az egy utcasoron lakók közössége) lakó férfiakra 5 liter bort, az asszonyoknak 2 liter cukrozott bort és kuglófot ajándékoznak. Ez a rituálé a belépő abba a szomszédsági közösségbe, amely élethossziglan befűzi tagjait a kölcsönös segítségnyújtás rendszerébe. Élethossziglan, mert a szomszédság talán legfontosabb feladata a halott melletti virrasztás, és a halottvívés. Amikor összegyűlnek az elhunyt mellett, esznek és isznak a *társaságában*, kifejezve, hogy az eltávozott továbbra is közéjük tartozik. A saját utolsó útjára és az utolsó társaságra mindenki felkészül. A landlerek pincéiben áll egy hordó, benne a különös gonddal elkészített és őrzött borral, aminek neve *Leichenwein*, halotti bor; ez kerül abba a pohárba, melyből a gyászoló hozzátartozók és a szomszédság tagjai egymás után isznak. A bor fontos szerepet játszik a landler közösség életében; a „kollektív” idején is ügyeltek arra, hogy a ház mögötti telken nőjön a szőlő, s a pihenés órái, a közösségi élet alkalmi is elképzelhetetlenek egy-egy üveg bor nélkül. A rituális borivás nem pusztán a halottvirrasztás sajátossága; a szerző egy születésnapra volt hivatalos, ahol a szigorúan (fiatal) férfiakból álló társaság egyetlen körbejáró pohárból ivott, s ha a bor egy-egy cseppje a földre hullott, az a halottakat illette.

Az a tradicionális világ, amelyről Girtler professzor könyve beszámol, elválaszthatatlanul kötődik a paraszti termelés rendjéhez, mondhatnók, feltételezi azt. Annyit tudhatunk, hogy a landlerek majd 80 százaléka a mezőgazdaságból él — a szerző 1990-es látogatása idején a kollektív gazdaság már felbomlóban volt —, s annyit is sejthetünk, hogy

a mezőgazdaságban és a közeli iparban dolgozó szakmunkások is kapcsolódnak a mezőgazdasági termeléshez. A szorgalmas és igyekvő landlerek a kollektív gazdálkodás idején is tudtak valamelyest gyarapodni, otthon is művelték „háztáji” kertjüket, szőlőt nemesítettek, állatot tartottak. A legtöbb udvarban legfeljebb két tehenet találhatunk, a ló — nem is beszélve mondjuk a fogatról — nagy dolognak számít.

Arról nem tudhatunk meg semmit, vajon maga a landler közösség differenciált-e egyáltalán, s ha igen mennyire, milyen dimenziók mentén. A szerző ezeket a kérdéseket nem tette föl beszélgetései során, vagy ha igen, nem kapott rájuk értékelhető válaszokat. Magam ezt a könyv egyetlen hiányosságának tekintem, noha természetesen megítélésem téves is lehet. Ugyanis a belső differenciáltság ábrázolásának hiányára három magyarázat is elképzelhető, melyek persze nem zárják ki egymást. Az egyik az, hogy a szerző figyelmét azok a sajátosságok keltették fel, melyek a hazai (osztrák), modern társadalomtól alapvetően különböznek; éppen a landler társadalom tradicionalitása. A másik elképzelhető ok az lehet, hogy az elmúlt évtizedek talaján, a romániai viszonyok között az egyéni és közösségi fennmaradás, a túlélés emésztette föl az emberi energiákat, s ez a landlerek közösségén belül — ahol a második világháborút követő kollektív felelősségre vonás után jószerevel újra föl kellett építeni az anyagi egzisztenciát — nem vezethetett nagy vagyoni-társadalmi különbségek kialakulásához. Végül hangsúlyozni kell, hogy landlerek önmagukat is egy séges, homogén közösségnek látják, amelyet a nyelvhasználaton kívül az intenzív vallási élet, szorgalom, tisztaság, megbízhatóság, pontosság, *hűség* jellemez, s forraszt elválaszthatatlanul össze. A többiekkel, egészen pontosan a románokkal és cigányokkal szemben. A landler falu tradicionális szerkezete, az in-

tenzív szociális kontroll, az életvitel szigorúan szabályozott menete alapvetően a hit, a nyelv, a vallási-etnikai, nyelvi közösség megtartásának szolgálatában áll. S ily módon megakadályozza akár a közösség, akár egyéneinek beolvadását, asszimilációját a környező társadalomba, kultúrába. A „többségi nemzettel szembeni lojalitás” mint olyan, az asszimilációs hajlandóság nyomaiban sem lelhető fel a landler falu lakóiban. A többségi nemzet — legyen szó magyarokról vagy később románokról — alapvetően fenyegetést jelent, mellyel szemben meg kell őrizni saját identitásukat. Hogy ez a legutóbbi időkig sikerülhetett, annak oka véleményem szerint abban a különbségben rejlik, ami a protestáns szász és landler, német nyelvű kultúrát elválasztotta az ortodox román többség kultúrájától.

A landlerrek — akik benyomásaim szerint a legnagyobb csoportját alkotják Nagypold társadalmának, noha számokat nem közöl a szerző —, a falubéli románok lakta utcát *Räuber-gasse*-nak, Rablók utcájának hívják. Az elnevezés a háborút követő időkre nyúlik vissza, amikor a „malenkij robot”-ra elhurcoltak, sőt általában a landlerrek házaiba románokat ültettek. A történet ismerősnek rémlik. Fontosabb ennél, hogy a landlerrek a maguk kultúráját, életvitelét, közösségük vallás-erkölcsi maxímáit a románok képviselte kultúrájánál, mindenekelőtt azonban erkölcsi „könnységénél” magasabbra értékelik. A cigányokról, a „simmeli értelemben vett *idegenekről*”, nyugtalanító elemekről nem is beszélve. A románok, a két világháború között a cigányok is, legfeljebb napszámosnak szegődtek el landler gazdák udvarába, *hogy megtanulják tőlünk a gazdálkodást* — hangzik az öntudatos landler változat. A különböző etnikai csoportok közötti különbségek természetesen a térbeli szegregáció formájában is megjelennek, noha a korábban Németország-

ba vagy Ausztriába költözött landlerrek és szászok házaiba a kormányzat cigányokat költöztetett.

A románokhoz való viszonyról, a két kultúra különbségeiről állják itt egy-két adalék. A *rendes*, istenfélő landlerrek — egyikük szerint — káromkodni, ha egyáltalán, csakis románul szoktak, román munkatársaiktól tanultak. S ha kulturális különbségről ejtettem szót, a szomszéd román falu lakói között akad állítólag néhány milliomossá lett juhász, akinek nyájai a nagypoldi határban legelésznek. Az intenzív szántóföldi kultúrához, szőlőműveléshez szokott landlerrek némi idegenkedéssel néznek a nomadizáló életformára, s természetesen gyanakodva, bizalmatlanul beszélnek a juhok révén szerzett hatalmas vagyonokról.

A „rendszerelváltás” óta, mióta a landlerrek tömegével hagyják el Nyugat felé végérvényesen Nagypoldot, a románok sajnálkoznak távozásuk miatt, s akad néhány román szülő, aki a német tannyelvű iskolába küldi gyermekét; talán egy későbbi Nyugatra való távozást megelőlegezve ezzel, vélekedik a szerző. S azok a férfiak, akik új-régi hazájukba nem viszik magukkal díszes ünnepi viseletüket, cigányoknak adják el azt; Nagypold utcáin egyre gyakrabban látni cigány férfiakat, akik landler viseletben járnak hétköznapon is, a különbség annyi, hogy az inget ők nadrágon kívül hordják...

A különbségek és megkülönböztetések rendszerének kifinomultságát a landler-szász viszonyon érzékelhetjük. Girtler annyit jegyez meg, hogy a később érkező landlerrek egy idő után a maguk képére alakították a szászságot is, legalábbis, ami a viseletet illeti. A templomi ülésrend azonban kifejezi az elkülönülést: a szászok és a landlerrek külön padsorban ülnek, s a szászok hosszabb nagypoldi történelmére ma már csak az emlékeztet, hogy a templomból elsőként a szász asszonyok léphetnek ki. Családi kapcsolatok révén a landle-

reket és a szászokat sűrűn szövött kötelekek fűzik össze, mégis mindkét csoport megtartotta eredeti dialektusát, noha a másikat is pontosan ismeri és beszéli is. Íratlan szabályok szerint a vegyesházasságokban született gyermekek először az apa dialektusát tanulják meg, s azt beszélik otthon a családban is.

Ha a landlerek a románokkal szemben nyilvánvalón s egyértelműen megfogalmazzák a landler szorgalom és becsületesség fölényét, a szászokkal szemben ez már nehezebben tehető meg, e két csoport a többiekkel szemben egységesen lép fel. S mégis, valahai rivalizálás emléke tűnik elő egy landler öregember szavaiban, aki szerint betelepítésük idején a landlerek a faluszélen kaptak helyet, de aztán szorgalmuk révén, mely nyilvánvalóan túlszárnyalta a szászokét, sikerült bekerülniök a faluba, a falu közepére. Ma már ez a kettő, landler és szász egy — fejeződik be a történet.

A nagypoldi landlerek tradicionális társadalma ma nem átalakulóban, hanem eltűnőben van. Nem arról van szó, hogy a modernizálódó romániai társadalom asszimilálná a német nyelvű kisebbséget, ahogy ez például a magyarországi helyzetet századunkban jellemezte. A többségi nemzet a landlerek (és szászok) számára nem nyújt asszimilációs alternatívát. Ha az elmúlt évtizedekben a romániai vezetés a szövetségi kormánytól kapott fejpénzért tette lehetővé az országban élő német nyelvű kisebbség távozását, ma, a határok megnyílásával mindenki előtt szabaddá vált az út. A Németországból és Ausztriából hazalátogató landlerek és szászok, az ugyanezen országokból érkező támogatások, segélyszállítmányok, a megélnékül kapcsolatok a Nyugattal a nagypoldiak számára is felmutatták egy olyan világ alternatíváját, ahol nem a hazai szegénység és szűkösség a jellemző, ahol színes és vonzó a világ, ahol az emberek jó-módban élnek. És, tegyük hozzá, ahol nem ismerik az életvitel tradicionális szabályozását,

az erős szociális kontrollt. Legalábbis a fiatal landlerek számára ez jelentős vonzerőt gyakorol. A vallomások szerint a landlerek könnyű szívvel és természetesen nagy reményekkel mennek el Nagypoldról. Ebben a Nyugat csá-berején, a romániai szűkös viszonyokon kívül nyilvánvalóan szerepet játszik az is, hogy a landlerekben mindig is erős volt a kötődés, a hűség az „anyaországhoz”, melyen érdekes módon Németországot értik inkább, mint Ausztriát. Úgy érzik, a hosszú száműzetés után végre hazatérhetnek. Az új/régi hazában nem mindenki boldogul, nem mindenkinek sikerül könnyen beilleszkednie a gyökeresen más viszonyok közé. Visszaút azonban nincs. Mutatja ezt annak a fiatal tanárnak a példája, aki a feleségével együtt visszatért Németországból Nagypoldra, ahol, úgy érezték, szükség van rájuk. A nagypoldiak szemében azonban, azokéban is, akiknek nem áll szándékában eltávozni, a visszatérő olyan ember, aki csődöt mondott. A visszatérés szégyen. Elhomályosítja a Nyugat felhőtlen horizontját. A tanár és felesége döntését a közösség nem tudta elfogadni; Girtler második látogatásakor, 1991-ben már nem találkozott velük Nagypoldon, visszatértek Németországba, immáron végérvényesen.

Nagypoldon csak öregek maradnak. És a lelkész, akinek kötelessége kitartani, amíg egyetlen híve is él, aki utoljára fog elmenni. Hogy ő is elmegy, abban a nagypoldiak nem kételkednek.

Girtler professzor könyvének vázlatos és remélhetőleg invitáló bemutatása végén a műfajról és a módszerről essék még néhány szó. Szociográfiának nevezném a munkát, a szerző igyekszik a landlerek szavaival bemutatni világukat. Az elemző-leíró szövegrészeket és az interjúrészleteket úgy fűzi egybe, hogy mindig utal a beszélgetés szituációjára, olyan fordulatokkal, mint „ahogy egy kedves asszony mondta nekem”, „ahogy egy pohár bor mel-

lett mesélte...”. Tudatos szerkesztési elv ez, az interjúrészletek teszik hitelessé a szerző gondolatait, szerepük nem egyszerűen az illusztráció. Az interjú fogalmának szokásos használatát a szerző elutasítja, mert véleménye szerint az a kutató hatalmát fejezi ki, aki kérdéseit rákényszeríti beszélgetőpartnereire. Módszere a „kötetlen terepmunka”, *freie Feldforschung*, megfigyel és beszélget. (A beszélgetések alatt a magnó természetesen ott áll, de ez senkit nem látszik zavarni.) Számomra rokonszenves az elv és a módszer, miként az a tanács is, hogy a kutató másszon fel a templomtoronyba vagy egy dombtetőre, hogy pillantásával átfogja a falut, melyet megismerni kíván. S egyáltalán, gyalogoljon sokat a faluban és annak határában.

Girtler professzor nem idealizálja a landlerek tradicionális társadalmát, nyoma sincs

könyvében a nyugati, városi ember romantikus nosztalgiájának. Csupán annyit jegyez meg, hogy sajnálja e társadalom, e kultúra eltűnését, mert ezzel számára rokonszenves értékek is elvesznek. Ezeket bemutatni az utolsó előtti pillanatban volt az ő feladata, s ezt sikerrel elvégezte. Tisztességesen és nagyon szép német nyelven megírt könyvet tart kezében az olvasó, melyet a szerző személyes nagypoldi élményeinek bemutatása, a mértékkel adagolt szubjektivitás csak hitelesebbé tesz.

Valóban veszteség kultúrák eltűnése, a landlereké is, de ehhez hozzá kell lassan szoknunk kevésbé nyájas világunkban. Annyi vigasztunk lehet a landlereket illetően, hogy ők olyan vándorai a mai Európának, akiknek mégiscsak van hová *hazamenni*.

Váradi Monika Mária

